

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

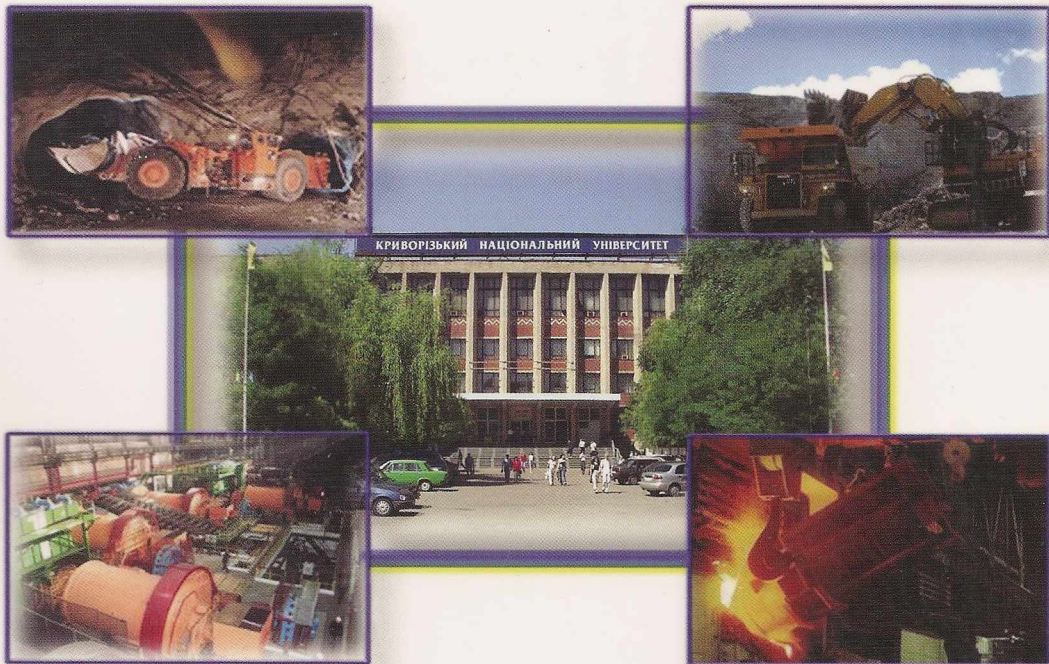
ДВНЗ «КРИВОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»

Міжнародна науково-технічна конференція

Матеріали конференції

**СТАЛИЙ РОЗВИТОК ПРОМИСЛОВОСТІ
ТА СУСПІЛЬСТВА**

Т о м 2

22-25 травня 2013 року

Кривий Ріг

УДК 913+94(477).02

Н. А. ПЕЧЕНІНА,

канд. істор. наук, доцент

Криворізький педагогічний інститут

ДВНЗ «Криворізький національний університет»

РУСЬКІ КНЯЗІВСТВА В ХІ – 1 ПОЛОВИНІ ХІІІ ст.: ДЕЯКІ ПИТАННЯ ІСТОРИЧНОЇ ГЕОГРАФІЇ

У статті зроблено спробу розглянути основні тенденції розвитку історичної політичної географії України часів феодального дроблення; увагу зосереджено на процесі формування території князівств-земель у ХІ – 1 половині ХІІІ ст.

Історична географія сформувалася як суміжна наука на стику історії і географії. У своєму розвитку вона тісно стикалася з етнографією, топонімією, з рядом інших наукових дисциплін. Вчені ХVІІІ – ХІХ ст. завданнями історичної географії вважали вивчення проблем взаємовідношення людини і природи в минулі історичні періоди. Українські історики – М. Костомаров, В. Антонович, М. Грушевський – в своїх монографіях розглядали географічні умови життя народу, описували природу України в різні періоди її історії. В першій третині ХХ ст. історична географія фактично вилучається з круга спеціальних історичних дисциплін. Лише на рубежі 1930-1940-х рр. фахівці заговорили про необхідність відродження даного предмету. Процес відродження науки посилюється в 70–80-ті роки ХХ ст.

Нового значення набуває історична географія як наука в 90-ті роки ХХ ст., коли при Інституті історії України НАН України створено відділ спеціальних історичних дисциплін, де питання історичної географії досліджують П. Тронько, Я. Верменич, Т. Балабушевич, М. Дмитрієнко, О. Попельницька, В. Шандра, Я. Верменич. Проблеми історичної політичної географії ХІІ – ХІІІ століть є предметом дослідження М. Ф. Котляра, В. М. Рички, П. П. Толочка, Ю. В. Гудими та ін. Проте наукова складова історичної географії відчуває явну нестачу фахівців, відчувається дефіцит масштабних досліджень по даному предмету.

Мета статті – охарактеризувати основні тенденції розвитку історичної політичної географії руських земель часів роздроблення (ХІ – 1 половині ХІІІ ст.).

Близько середини ХІІ ст. Київська Русь розпадається на самостійні князівства і перестає існувати як єдина держава. Утворюються цілком самостійні князівства і землі. На відміну від більшості земель, Київська земля, що була давнім політичним і територіальним центром Київської Русі, не перетворилася у спадкову вотчину якоїсь із князівських ліній, а протягом ХІІ – 1 пол. ХІІІ ст. вважалася власністю великокнязівського київського стола. Розвиток різних форм співправління на київському столі призвів зрештою до того, що Київ і Київська земля стали об'єктом колективного сюзеренітету найсильніших князів Русі.

Формування території Київської землі в основному завершилося у 2 пол. ХІ ст., коли Руська земля розділилася на три частини між Києвом, Черніговом і Переяславом. До київського стола відійшли колишні Полянське Правобережжя, землі древлян, південно-західні райони розселення дреговичів, а також землі уличів у басейні Південного Бугу [1, с. 55]. В період феодальної роздробленості межі Київської землі постійно зазнавали змін. Іноді до київських володінь приєднувались землі інших князівств. Київські князі з династії чернігівських Ольговичів утримували за собою В'ятицьку землю і частково Прип'ятське Лівобережжя, а під час князювання в Києві представників роду Мономаха статут київських доменіальних володінь дістали Посейм'я і Туровська волость. Мав місце і зворотній процес, коли в результаті роздачі київських волостей молодшим князям, князям-ізгоям, а нерідко й сильним удільним, які постійно претендували на долю в родовій спадщині, володіння власне Києва значно скорочувались.

Одночасно з формуванням основної території Київської землі визначались і її межі. На Лівобережжі, після виділення Чернігівщини в окреме князівство, за Києвом залишалася невелика смуга землі (завширшки в 10-15 км), що витягнулась від Десни до Трубежа [2, с. 7]. Серед київських володінь літопис називає тут Ольжичі, Лутаву, Морівійськ, Городець, Саків, Рудичі. Центром задніпровської київської волості був Саків. Лутава і Морівійськ знаходилися на киево-чернігівському порубіжжі, недалеко від Десни. Тут відбувалися зустрічі і переговори київських князів з чернігівськими. Згодом ці населені пункти перейшли до складу чернігівських володінь. Як крайній пункт Київської землі на лівому березі Ольжичі згадуються

в літописі тричі – під 1142, 1161 та 1183 рр. [3, с. 194, 281, 332]. На правому березі північні рубежі Київської землі проходили по вододілу Прип'яті, Березини і Німану. Ці землі, населені дреговичами, протягом майже всієї історії Русі перебували під впливом Києва. Головне місто дреговичів Туров було розташоване на правому березі Прип'яті, у цьому районі літопис називає також Чичерськ, Брягин, Случеськ, Клечеськ, Чорторійськ, Дубровицю та інші міста, що знаходилися під владою київських князів.

Західні межі Київської землі вже у X – XI ст. дійшли до Горині і Західного Бугу, де розташувалася Берестейська область. Південно-західні рубежі Київської землі проходили по лінії верхньої течії Південного Бугу й Случі. Літопис у числі київських називає тут такі міста, як Божеський, Котельниця, Межибожжя [4, с. 7]. Між верхньою течією Південного Бугу, Тетерева і Случі, знаходилися болоховські міста Деревич, Губин, Кудін, Кобуд, Дядьков та інші, які в другій чверті XIII ст. виділилися в окремий князівський наділ.

Південні рубежі Київської землі, які водночас були і південним кордоном давньоруської держави, зазнавали постійних нападів кочових народів. У 2 пол. XII ст. кордони Київської землі відсунулися значно південніше Росі і, напевно, доходили до Тясмину.

Київська земля у XI – XIII ст. була однією з розвинутих і густонаселених областей Русі. Загальна кількість її міст, згадуваних у писемних джерелах, досягала 79 [5, с. 58]. Центром Київської землі залишався Київ, який був одним з найбільших міст не тільки Русі, а й усієї середньовічної Європи. Важливу роль у житті Київської землі відігравали міста Вишгород, Білгород, Василів, а також фортеці, що входили до системи оборонного кільця навколо Києва.

Чернігівське, а пізніше і Новгород-Сіверське князівства були складовими частинами давньої Руської землі, того державного і територіального ядра Русі, яке склалося ще у IX ст. Процес формування Чернігівського удільного князівства завершився у XI ст., коли Ярослав Мудрий, віддавши Чернігову колишні землі радимичів, в'ятичів, а також Муромську волость і Тмутаракань (сучасна Тамань), посадив там сина Святослава.

Чернігівська земля вже у першій чверті XII ст. включала територію, розташовану в басейнах Десни і Сейму, Сожу і Верхньої Оки. Межею між Чернігівською і Київською землями вважався Дніпро, але насправді у районі Києва вона проходила на певній відстані від нього. Вище Десни і Прип'яті чернігівські володіння переходили на правий берег. Північні межі Чернігівської землі сягали верхів'їв Сожу, Іпуті, Десни, де знаходилися міста Чичерськ і Вщиж. Північно-східна межа князівства доходила майже до Москви [6, с. 78].

Посейм'я займало проміжне становище між Чернігівською і Переяславською землями. Наприкінці 30-х років XII ст. воно знову ввійшло до складу Чернігівської землі. Головним містом Посейм'я був Курськ, який знаходився на пограниччі зі Степом і нерідко зазнавав половецьких нападів.

У басейнах Десни, Сейму і Сноу відомі міста Новгород-Сіверський, Глухів, Путивль, Трубецьк, Сновськ, Рильськ, Стародуб. На півдні між Десною і Дніпром межа Чернігівщини проходила по вододілу Остра, верхів'їв Трубежа та Супою. Літопис згадує тут Бахмач, Білу Вежу, Лутаву, Морівійськ та інші населені пункти.

Стольне місто Чернігівської землі – Чернігів, розташоване на Десні, вже з кінця IX – початку X ст. виступало як важливий політичний та економічний центр Русі.

Наприкінці XI ст., за рішенням князівського з'їзду в Любечі, на базі старої Сновської тисячі було створене Новгород-Сіверське князівство. Головним його містом став Новгород-Сіверський на Середньому Подесенні, що виник ще в X ст., а в середині XII ст. перетворився на одне з визначних міст Чернігівської землі [7, с. 61]. Формально новгород-сіверські князі підпорядковувалися Чернігову, але фактично проводили самостійну, незалежну політику. Це іноді приводило до того, що Новгород-Сіверське князівство підпадало під залежність князів суздальських, а ще частіше – київських.

Найбільшими містами Посейм'я були Курськ і Путивль, що дістали свої назви від невеличких приток Сейму – Путивльки і Кур. Курськ як центр Посейм'я згадується в літописі наприкінці XI ст., але виникло місто значно раніше. З середини XII ст., у зв'язку з тиском на південно-східні рубежі Чернігівщини кочовиків, швидкими темпами проходив процес заселення та освоєння земель в'ятичів. Тут виникали нові і розширювалися старі міста й феодальні замки Вщиж, В'ятич, Брянськ, Карачев, Козельськ, Мценськ, Дідославль та ін.

З другої половини XII ст., з посиленням нападів кочовиків, Курськ утратив значення головного міста східної частини Сіверської землі. Таким містом, можливо, став Путивль, розташований у нижній течії Сейму. З середини XII ст., у зв'язку з тиском на південно-східні рубежі Чернігівщини кочовиків, швидкими темпами проходив процес заселення та освоєння земель в'ятичів. Тут виникали нові і розширювалися старі міста й феодальні замки Вщиж, В'ятич, Брянськ, Ормин, Карачев, Козельськ, Мценськ, Дідославль та ін.

На відміну від більшості князівств Переяславське в XII – першій половині XIII ст. фактично не мало політичної самостійності й перебувало у повній залежності від Києва. На заході й півночі межі Переяславської землі проходили по Дніпру, Корані, Десні, Острі, на північному сході – по верхів'ях Удаю, Сули, Хоролу і Псла. Крайній переяславський пункт на північному заході – Остерський городок – стояв при впадінні в Десну Остра. На сході переяславські землі межували зі Степом.

Центр землі, Переяслав, був вигідно розташований – неподалік від Дніпра, при впадінні р. Альти у Трубіж [8, с. 124]. Згадуваний вже на перших сторінках літопису, він у XII – першій половині XIII ст. перетворився на одне з найбільших південноруських міст, став фортецею, яка відіграла визначну роль у боротьбі Русі з кочовиками.

На схід і південний схід від Переяслава, починаючи від заплави Дніпра, були споруджені високі земляні вали. Перший – «великий вал» – перерізав дорогу на сучасну Золотоношу і тягнувся до сучасного с. Строкова, а далі – до р. Супою, другий – «малий вал» – проходив паралельно першому на відстані близько 10 км і також повертав у напрямку р. Супою. Ці вали згадуються у літописі під 1095 р. [9, с. 137].

На північно-західному кордоні Переяславської землі стояла відома фортеця Остерський городок, однаково важлива як для Києва, так і для Чернігова. На Трубежі літопис згадує фортеці Баруч і Бронькняж, на Удаї – міста Прилуки, Переволока, Полкостень. Найбільше міст Переяславської землі розташовувалося на Сулі, яка служила південно-східним кордоном давньої Русі.

Південно-західні князівства Русі – Волинське й Галицьке – виникли не в результаті розпаду Київської Русі, а як наслідок місцевого розвитку: на той час, коли на цю територію поширилася влада Києва, тут уже існували численні міста з панівним класом феодалів, які змогли об'єднати землі, населені дулібами, тиверцями, хорватами, бужанами та іншими племенами. Політика великих київських князів щодо Волині й Галичини не знаходила підтримки серед місцевої земельної знаті, і вже з кінця XI ст. почалася її боротьба за відособлення цих земель від Києва. Особливо сильну опозицію київському князю становили молодші сини Ростислава Володимировича, які у 90-х роках XI ст. за допомогою місцевого боярства розпочали об'єднання Галицької землі.

Волинь була порівняно невеликою західною окраїною давньоруської держави. Залежність її від Києва, а пізніше і від Галича спричинилася до того, що визначити більш-менш стабільні межі цієї землі надзвичайно важко. На сході спочатку рубіж між Київською і Волинською землями проходив по середній течії рік Стирі, Горині та Случі. Наприкінці XII – на початку XIII ст. навколо цієї прикордонної лінії між київськими і галицько-волинськими князями виникали досить часті непорозуміння, а приблизно з 30-х років XIII ст. Погориння остаточно відійшло до Волині.

Північна межа волинських земель проходила від впадіння р. Турії у Прип'ять до вододілу Пини і Муховця. Тут літопис називає такі волинські міста, як Турійськ, Любомиль, Мельниця, Камінь, Кобрин. На заході межа Волині була водночас і державним кордоном Русі з Польщею. Проходила вона від гирла р. Нури далі на південь через верхню Кросну, вздовж Тисмєниці та Вєпра. Звичайно, межі ці певною мірою умовні, оскільки й на захід від окресленої лінії знаходилися давньоруські населені пункти. Землі між Бугом і Віслою можна вважати русько-польським етнічним пограниччям, через яке тоді не раз виникали конфлікти. Межа між Волинню і Галичиною до їх об'єднання проходила від р. Сану по р. Любачівці до верхів'я Північного Бугу і далі до верхів'я Горині й Серету. Крайніми волинськими містами тут були Броди, Кременець. Південні рубежі Волині також не були стабільними. Вони то спускалися до лінії Любачева, Божеська, то піднімалися до Белза й Перемишля [10, с. 21].

Волинська земля одержала свою назву від давнього її центру – м. Волиня на Бузі. Уже на початку XI ст. він зійшов з історичної арени і поступився місцем новому стольному місту

Володимиру, заснованому київськими князями на р. Лузі майже у центрі Волинської землі.

Із міст, що розташовувалися поблизу Володимира і належали до Володимирського князівства XII ст., слід назвати Любомль, Каменець, Червень. Холм, заснований Данилом Романовичем близько 1237 р., мав відігравати роль волинського форпосту у боротьбі з литовцями та ятвягами.

Волинська земля традиційно мала тісні зв'язки з Києвом. З часів Ярославичів великі київські князі дивилися на цю окраїнну землю як на свою вотчину, у зв'язку з цим Волинь аж до середини XII ст. не мала власної династії князів. Тільки на час князювання Ізяслава Мстиславича Волинь отримала статус спадкової вотчини і надовго лишилася за його родом.

Формування Галицького князівства відбувалося приблизно в таких самих умовах, як і всієї давньоруської держави. На північному сході Галицьке князівство межувало з Волинню, на сході – з Київською землею. Рубіж між ними проходив верхів'ями Горині, Случі й Південного Бугу. Колонізація південних земель розпочалася ще наприкінці XI ст. Спершу була освоєна територія по верхній і середній течії Дністра, пізніше до складу Галицької землі ввійшли землі, розташовані у верхів'ях Пруту, а з другої чверті XII ст. у політичну й економічну залежність від Галича потрапили землі Дністро-Дунайського пониззя. Тут виникло оригінальне за своєю політичною структурою Берладське князівство, населене різномовною торгово-промисловою людністю, зосередженою у містах: Берладі, Білгороді, Черні, Ясьському торзі на Пруті, Романовому на Молдові, Сочаві, Сереті, Галачі, Бані та ін. Спочатку в них сиділи посадники Василька Ростиславича, а потім і Володимира Мономаха. У другій чверті XII ст. Берладь одержала статус князівського міста, і там час від часу сидів Іван Ростиславич. У боротьбі за галицький стіл цей князь не раз користувався підтримкою берладської вольниці.

На заході Галицька земля (Червенщина) межувала з Польщею та Угорщиною. Кордон між ними проходив від гирла Сану по вододілу річок Віслока і Віслоки, далі – по Карпатському хребту до Семиграддя і по Серету до Пониззя. До складу Галицького князівства входила також Закарпатська Русь. Основними центрами Галицької землі були Перемишль, Звенигород, Тербовль і Галич.

Головним містом Галицької землі з 40-х років XII ст. став Галич. Швидке зростання і піднесення міста зумовлювалося вигідним географічним розташуванням. Ріка Дністер була важливим торговельним шляхом; крім того, в околицях Галича залягали значні поклади солі. Місто являло собою також великий торговельно-ремісничий і феодалний центр. Будучи великим єпископським центром, Галич швидко набрав також значення культурного осередку.

Таким чином, процес політичного дроблення був природним наслідком розвитку феодалного ладу. Він мав й певне прогресивне значення, оскільки супроводжувався піднесенням економіки в окремих землях. Проте втрата державної єдності й князівські міжусобиці підірвали могутність Київської Русі, чим і скористалися зовнішні вороги.

Література

1. Насонов А. Н. «Русская земля» и образование территории древнерусского государства / А. Н. Насонов. – С-Пб, 2002. – 282 с.
2. Древнерусские княжества X – XIII в. – М.: Наука, 1975. – 308 с.
3. Літопис руський за Іпатіївським списком / [пер. з давньорус. Л. Є. Махновця ; відп. ред. О. В. Мишанич]. – К.: Дніпро, 1989. – 591 с.
4. Древнерусские княжества X – XIII в. – М.: Наука, 1975. – 308 с.
5. Насонов А. Н. «Русская земля» и образование территории древнерусского государства / А. Н. Насонов. – С-Пб, 2002. – 282 с.
6. Древнерусские княжества X – XIII в. – М.: Наука, 1975. – 308 с.
7. Насонов А. Н. «Русская земля» и образование территории древнерусского государства / А. Н. Насонов. – С-Пб, 2002. – 282 с.
8. Древнерусские княжества X – XIII в. – М.: Наука, 1975. – 308 с.
9. Літопис руський за Іпатіївським списком / [пер. з давньорус. Л. Є. Махновця ; відп. ред. О. В. Мишанич]. – К.: Дніпро, 1989. – 591 с.
10. Котляр М. Ф. Галицько-Волинське князівство (до 800-ліття утворення) / М. Ф. Котляр // Український історичний журнал. – 2000. – № 1. – С. 21–32.